

Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi - Journal of Social Sciences
Cilt/Volume: 2006-2 Sayı/Issue: 13

GENEL EĞİTİM SINIFLARINDAKİ ZİHİN ENGELLİ ÖĞRENCİLERİN ARKADAŞLIK İLİŞKİLERİNİN İNCELENMESİ

Emine ERATAY*
Elif SAZAK PINAR**

ÖZET

Bu araştırmanın amacı, kaynaştırma sınıflarında bulunan zihin engelli öğrencilerin okul ortamındaki arkadaşlık ilişkilerinin incelenmesidir. Araştırmaya, 5 zihin engelli öğrenci, 30 normal gelişim gösteren öğrenci ve 5 sınıf öğretmeni katılmıştır. Araştırma, nitel araştırma yöntemiyle gerçekleştirilmiş, veriler, öğretmeni, zihin engelli olan ve olmayan öğrencilerle yapılan yarı-yapılandırılmış görüşmeler aracılığıyla toplanmıştır. Sosyometri tekniği uygulandıktan sonra, katılımcılarla görüşmeler yapılmıştır. Normal gelişim gösteren öğrencileri belirlemek için 5 kaynaştırma sınıfındaki öğrencilere “Sosyometri” ile “Kimdir Bu” teknikleri uygulanmıştır. Bu testlerden sonra her sınıftan en popüler olan 2 öğrenci, orta düzeyde popüler olan 2 öğrenci ve en az tercih edilen 2 öğrenci olmak üzere 6 öğrenci belirlenmiştir. Araştırma sonunda, araştırmanın örneklem grubunu oluşturan genel eğitim sınıflarında yer alan zihin engelli öğrencilerin, sınıf ve okul ortamlarında yalnız kalan, dışlanan, arkadaşları tarafından oyun ve sıra arkadaşı olarak kabul edilmeyen, saldırgan davranışlara ve olumsuz sosyal becerilere sahip olan öğrenciler olarak görüldüğü bulunmuştur. Ayrıca, engelli öğrencilerin arkadaşlık becerilerinin geliştirilmesine yönelik sınıf öğretmeni çalışmalarının oldukça yetersiz olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Arkadaşlık, Kaynaştırma, Zihin Engelli Öğrenciler.

ABSTRACT

The purpose of the study is to investigate the relationships of students with mentally retarded in inclusive classes. 5 students with mentally retarded, 20 regular students, and 5 primary school teachers participated in this study. The study is a qualitative study, and the data were obtained by means of semi-structured interviews. The perceptions were obtained after “Sociometry” techniques were applied.

* Yrd. Doç. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Özel Eğitim Bölümü,
e-mail: emineeratay@superonline.com.

** Arş. Gör., Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Özel Eğitim Bölümü
e-mail: elifsazak@hotmail.com.

“Sociometry” and “Guess Who?” techniques were applied in 5 inclusive classrooms in order to determine the regular students. After these tests, 6 students according to their popularity – 2 at high level, 2 at medium level, and 2 at low level – from each classes were determined. At the end of the study, it was found that the students with disabilities who enrolled in regular classrooms and formed the sample of this study were seen as isolated in classroom and school settings, ignored, not accepted as partners for the games, having aggressive behaviours and negative social skills. In addition to these, the efforts of the teachers related to the developing the social skills of the students with disabilities were found to be insufficient.

Key Words: Friendship, Inclusion, Students with Mentally Retarded.

GİRİŞ

Arkadaşlık, bireyler arasındaki karşılıklı ilgi ve işbirliğiyle iki insan arasındaki desteği simgelemektedir (Staub, 1995; Vaughn, Elbaum, Boardman, 2001). Yaşamın her döneminde farklı bir anlam taşıyan arkadaşlık, çocukluk döneminde sevgiye, düşünceleri ve sırları paylaşmadaki istekliliğe, sadakate, dürüstlüğe ve dostluğa dayanmaktadır (Heiman, 2000). Arkadaşlık, çocukların sosyal gelişimlerinde önemli bir rol oynamakta, çocukta; işbirliği, paylaşma, çatışmalar ile baş etme, kendini eleştirme gibi önemli kişiler arası becerilerin gelişimine aracılık etmektedir (Siperstein, Leffert, Wenz-Gross, 1997). Son yıllarda yapılan araştırmalarda arkadaşlığın, çocukta sosyal, duygusal, bilişsel gelişime katkı sağladığı, akranları tarafından sosyal kabulde önemli rol oynadığı ortaya konulmaktadır (Bunch, Valeo, 2004; Siperstein, Leffert, Widaman, 1996). Ayrıca arkadaşlığın, çocuk ve akranları arasındaki sosyal bağlılık ile duygusal desteği sağlayarak çocuğu rahatlattığı ve çocuğun kendi dünyasının kuvvetlenmesine yardımcı olduğu belirtilmektedir (McEwan, 1998). Arkadaşlığın kazandırdığı bir başka katkı da, çocukların birlikte geçirdikleri zamanlarda ve yeni deneyimlerde yaşadıkları paylaşımlardır. Bu paylaşımlar; çocuktaki benlik saygısının, sosyal bilişin ve gelecekteki başarıların temelini oluşturmakta, onların kendilerini değerli ve toplumun bir parçası olduklarını hissetmelerine yardımcı olmaktadır (Heiman, 2000).

Arkadaşlığın gelişiminde okulun rolü büyüktür. Bir çocuğun sosyalleşmesini sağlayan ilk ve temel toplumsal kurum olarak görülen okul, öğrencilerin arkadaşlık ilişkilerini başlatmakta ve kuvvetlendirmektedir (Bunch, Valeo, 2004; Yavuzer, 1993). Özellikle ilkökul çağı, arkadaşlık kavramının gelişmeye başladığı ve ilk arkadaşlık ilişkilerinin kurulduğu bir dönem olarak kabul edilmektedir (Altıntaş, 1991). Bu dönemde çocukların arkadaşları tarafından beğenilme, popüler olma ihtiyaçları diğer dönemlere

oranla daha baskın gelmektedir. Okul dönemindeki arkadaşlık hem gerekli beceri ve davranışları geliştirmek için çocuklara hem de yaşam kalitelerini yükseltmek için onlara ve ailelerine fırsatlar sunmaktadır (Soodak, 2003). Anne babalar ve öğretmenler tarafından genellikle göz ardı edilmesine rağmen çocuklar için bu dönemdeki arkadaşlık, çok boyutlu ve karmaşık bir süreç özelliği taşımakta, çocuklar arası gruplaşmalar artmakta bu da onların arkadaş edinmelerinde ve arkadaşlıkları devam ettirmede zorluklar yaşamalarına neden olmaktadır (McEwan, 1998).

Arkadaşlık edinme ve arkadaşlıkları devam ettirmede zorluk yaşayan çocukların en önemli bölümünü engelli öğrenciler oluşturmaktadır. Engelli öğrenciler için arkadaşlık edinme ve arkadaşlığın gelişimi, normal akranlarına oranla daha zor bir süreci gerektirmektedir. Özellikle engelli öğrencilerin devam ettiği eğitim ortamları bu süreci daha da zorlaştırabilmektedir (Vaughn, Elbaum, Schumm, 1996).

Son yıllarda akademik başarıları kadar engelli öğrencilerin sosyal kazanımları da dikkate alınarak okullarda kaynaştırmaya yer verilmektedir (Soodak, 2003). Arkadaşlığın kazanılması ve gelişimi açısından kaynaştırma uygulamasının etkili olduğunu savunanlar, normal gelişim gösteren öğrenciler ile engelli öğrenciler arasındaki arkadaşlığın kaynaştırma ortamlarında en iyi şekilde geliştiğine inanmaktadırlar (Bunch, Valeo, 2004). Kaynaştırma savunucuları, birçok davranışın diğerlerinin gözlemlenmesi ve taklit edilmesi ile daha çabuk öğrenildiğini belirtmekte ve engelli çocukların normal gelişim gösteren akranlarını model alabildiklerini söylemektedirler (Siperstein, Leffert, Wenz-Gross, 1997). Ayrıca engelli öğrencileri, toplumdan soyutlanmış ortamlarda eğitmek yerine, kaynaştırma sınıflarında ya da akran gruplarının bulunduğu diğer doğal çevrelerde eğitmek, onların sosyal ve iletişim becerilerinin gelişimini sağlamak açısından daha uygun gözüktüğü belirtilmektedir (Cuckle, Wilson, 2002). Öte yandan, ayrı özel eğitim okullarının engelli öğrencilerin arkadaşlık gelişiminde önemli olduğunu vurgulayanlar da bulunmaktadır. Bu görüşler ise fikirlerini, çocukların genellikle aralarında benzerlikleri gördükçe arkadaşlıklarını geliştirdiklerine, farklılıkları gözleyen çocukların, ortak özellikleri bulmakta güçlük çektiklerine dayandırmakta, akademik başarısızlıklarından dolayı farklılaşan çocukların kaynaştırma uygulaması yapılan sınıflarda en az arkadaşına sahip olan çocuklar durumunda olduklarını belirtmektedir (Bergen, 1993; Macy, Carter, 1978; Bunch, Valeo).

Engelli öğrenciler üzerinde yapılan son araştırmalar, onların akranları

tarafından daha az hoşlanıldığını ve kaynaştırma ortamlarında normal gelişim gösteren akranlarına oranla daha çok reddedildiğini göstermektedir (Heiman, 2000; Schiff, Scholom, Swerdlik, Knight, 2001; Vaughn, Elbaum, Schumn, 1996). Ayrıca kaynaştırma programlarının etkilerini araştıran çalışma sonuçları, genel eğitim sınıfında eğitim gören engelli öğrencilerin sosyal kabullerinin olumsuz yönde etkilendiğini ortaya koymaktadır (Sucuoğlu, Kargin, 2006; Westwood, 1997). Kaynaştırma uygulamaları yapılan sınıf ortamlarında engelli öğrencilerin normal çocuklara kıyasla daha olumsuz sosyal ilişki deneyimleri yaşadıkları (Juvonen, Bear, 2002) ve bunun sonucunda bu sınıflardaki engelli öğrencilerin, sınıfta sadece yardım edilen veya görmezden gelinen bir çocuk özelliğine sahip oldukları belirtilmektedir (Meyer, 2001). Öte yandan yapılan bu araştırmalarda, kaynaştırma uygulaması yapılan sınıflarda öğrenim gören engelli öğrencilerin arkadaşlık ilişkilerinin incelendiği başka araştırmalara ihtiyaç duyulduğu, yapılacak yeni araştırmalar ile kaynaştırma sınıflarındaki engelli olan ve olmayan öğrencilerin arkadaşlık ilişkilerinin incelenmesi gerektiği önemle vurgulanmaktadır (Siperstein, Leffert, Wenz-Gross, 1997).

Türkiye’de yapılan çalışmalar incelendiğinde ise, kaynaştırma uygulamalarına yönelik çalışmaların yoğunlukla öğretmenlerin (Atay, 1995; Dönmez, Avcı, Aslan, 1997; Batu, 1998; Diken, 1998; Metin, Güleç, 1998; Temel, 2000; Uysal, 1995; Yıkılmış, Çifci, Akbaba-Altun, 2001) ilköğretim müdürlerinin (Yıkılmış, Sazak-Pınar, 2005) ve ailelerin (Avcıoğlu, Sazak-Pınar, Öztürk, 2004) kaynaştırmaya yönelik tutumlarının incelendiği görülmektedir.

Genel eğitim sınıflarında yer alan engelli öğrencilerin arkadaşlık ilişkilerini inceleyen çalışmalara bakıldığında ise, işitme engelli öğrencilere yönelik akran tutumlarının araştırıldığı görülmektedir. Kargin ve Baydık (2003), kaynaştırma ortamındaki işiten öğrencilerin işitme engelli akranlarına yönelik tutumlarını çeşitli değişkenler arasından inceledikleri çalışmalarında işiten öğrencilerin işitme engelli arkadaşlarına yönelik tutumlarının; buldukları sınıf düzeyine, birlikte öğrenim görme süresine, işitme engeline ilişkin bilgi alma durumuna ve işitme engelli öğrenci ile iletişimde kullandıkları yöntemlere göre anlamlı bir şekilde farklılaştığını belirtmişlerdir. Aynı zamanda araştırmacılar, işiten öğrencinin cinsiyetine ve işiten öğrencinin ailesinde ya da yakın çevresinde işitme engelli birey bulunma duruma göre farklılaşmadığını ortaya çıkarmışlardır. Batu (1998), kaynaştırma uygulaması yapılmakta olan bir kız Meslek Lisesi’nde görev yapan ve kaynaştırma öğrencisi bulunan sınıflarda derse giren öğretmenlerin kaynaştırmaya ilişkin görüş ve önerilerini belirlediği çalışmasında, normal öğrencilerin kaynaştırma

programından hoşnut oldukları, öğretmenlerin kaynaştırma uygulamasının özellikle zihin engelli öğrencilere en fazla yarar sağladığını bulmuştur. Bu öğrencilerin kaynaştırma sınıflarında normal akranlarıyla birlikte gerek akademik olarak gerekse sosyal olarak çok güzel bir gelişim kaydettikleri, giderek sosyal kabullerini artırdıkları belirtilmiştir. Ülkemizde engelli öğrencilerin kaynaştırılmasına ilişkin yapılan araştırmalar önemli bilgiler sunmakla birlikte, kaynaştırma uygulamalarının yürütüldüğü sınıflarda yer alan zihin engelli öğrencilerin arkadaşlık ilişkilerini ele alan bir çalışmaya rastlanmamıştır. Normal eğitim sınıflarındaki zihin engelli öğrencilerin arkadaşlık ilişkilerini incelemek bu öğrencilerin, öğretmenleri ve sınıf arkadaşlarıyla etkileşimde bulunma ile onlar tarafından kabullenilme durumunu ortaya koymak açısından büyük önem taşımaktadır. Bu çalışma; genel eğitim sınıflarında yer alan zihin engelli öğrencilerin okul ortamındaki arkadaşlık ilişkilerini incelemek amacı ile planlanmış ve yürütülmüştür.

YÖNTEM

Bu araştırma, nitel araştırma yönteminin veri toplama tekniklerinden yarı-yapılandırılmış görüşme yoluyla gerçekleştirilmiştir. Ayrıca araştırma, bireyi tanıma teknikleri arasında yer alan gözlemsel tekniklerden “Sosyometri” ve “Kimdir Bu” testleriyle elde edilen nicel verilerle de desteklenmiştir.

Nitel araştırma, bir alanda derinlemesine veri toplanmasını içeren bir araştırma biçimidir (Batu, 2000; Wiersma, 1995). Bir başka deyişle nitel araştırma; gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi nitel veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı, algıların ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konmasına yönelik nitel bir sürecin izlendiği araştırmadır (Yıldırım, Şimşek, 2003). Araştırmacıların esas amacı ise, o ortama bilgi vermek değil, o ortamdan bilgi almaktır. Veriler, “iyi” ya da “kötü” olarak belirlenmez. Araştırmanın değeri; kuramsal yansıtma, betimleme, anlama derecesiyle belirlenir (Uzuner, 1999). Nitel araştırmada en yaygın olarak kullanılan üç tür veri toplama tekniği vardır: görüşme, gözlem ve dokümanların incelenmesi (Yıldırım, Şimşek, 2003). Görüşme, genellikle bir kişiyle ya da grupla yapılan amaçlı söyleşilerdir. Görüşme sırasındaki söyleşiler, araştırmacı tarafından karşıdaki kişiden bilgi almak amacıyla yapılmaktadır (Batu, 2000; Wiersma, 1995). Görüşmeler en yaygın olarak; yapılandırılmış, yapılandırılmamış ve yarı-yapılandırılmış olarak sınıflandırılmaktadır (Yıldırım, Şimşek, 2003).

Çalışmada, ilköğretim birinci ve ikinci kademede yer alan zihin

engelli öğrencilerle, onların normal gelişim gösteren sınıf arkadaşları ve sınıf öğretmenleriyle; zihin engelli öğrencilerin okul ortamındaki arkadaşlık ilişkilerinin belirlenmesi amacı ile yarı-yapılandırılmış görüşmeler yapılmıştır. Bu tür görüşme tekniğiyle yapılacak tüm görüşmelerde önceden hazırlanan sorular, görüşülecek olan kişilere aynı sırayla sorulmakta ancak görüşülen kişinin görüşme sırasında soruları istediği genişlikte yanıtlamasına izin verilmektedir (Yıldırım, Şimşek, 2003). Bu çalışmada da görüşme soruları hazırlanırken soruların, kolay ve tam anlaşılabilir, açık uçlu sorular olmasına özen gösterilmiştir. Ayrıca, sorular sorulurken katılımcıların yönlendirilmemesine dikkat edilmiştir.

Araştırmada kullanılan görüşme formları “Zihin Engelli Öğrenciyle Görüşme Formu”, “Normal Gelişim Gösteren Öğrenciyle Görüşme Formu”, “Sınıf Öğretmeniyle Görüşme Formu”ndan oluşturmaktadır.

Zihin Engelli Öğrenciyle Görüşme Formu

İlköğretim birinci ve ikinci kademede yer alan zihin engelli öğrencilerin okul ortamındaki arkadaşlık ilişkilerinin belirlenmesi amacı ile araştırma öncesinde “Zihin Engelli Öğrenciyle Görüşme Formu” hazırlanmıştır. Görüşme formunu geliştirmek amacıyla öncelikle sorulacak sorular ana başlıklar halinde oluşturulmuş, daha sonra sorular belirlenmiştir.

Araştırmada kullanılacak olan görüşme formunun içerik geçerliğini saptamak amacıyla, görüşme formu alanda üç uzman tarafından incelenmiş ve öneriler doğrultusunda formun son şekli oluşturulmuştur. Uzmanlar, yapılan ön görüşmelere ait soru maddelerini ve verilen cevapları incelemişlerdir. Sorular, ele alınan konuyu kapsayıp kapsamama, açık ve anlaşılır olup olmama ve gerekli bilgileri sağlayıp sağlamama özellikleri yönünden incelenmiştir. Bu çalışmalar sonucunda soru maddelerinin geçerliği saptanmış ve sorular yeterli görülmüştür. Görüşme formunda yer alan sorular şunlardır:

1. Sana göre arkadaş kimdir?
2. Sana göre iyi bir arkadaşın ve kötü bir arkadaşın özellikleri nelerdir?
3. Sınıfta yakın arkadaşların var mı? Kaç tane? İsimleri neler? Söyler misin?
4. Sınıftaki arkadaşlarınla tenefüste ve sınıfta neler yaparsın?
5. Derste (örneğin, okurken ya da matematik problemini çözerken) zorlandığında arkadaşların sana yardım eder mi? Neler yaparlar?
6. Öğretmenin bir soru sorduğunda ve sen bilemediğin zaman arkadaşların sana nasıl davranır?

Normal Gelişim Gösteren Öğrenciyle Görüşme Formu

İlköğretim birinci ve ikinci kademedede yer alan zihin engelli öğrencilerin okul ortamındaki arkadaşlık ilişkilerinin belirlenmesi amacı ile araştırma öncesinde “Normal Gelişim Gösteren Öğrenciyle Görüşme Formu” hazırlanmıştır. Görüşme formunu geliştirmek amacıyla öncelikle sorulacak sorular ana başlıklar halinde oluşturulmuş, sonra sorular belirlenmiştir.

Araştırmada kullanılacak olan görüşme formunun içerik geçerliğini saptamak amacıyla, *görüşme formu* alanda üç uzman tarafından incelenmiş ve öneriler doğrultusunda formun son şekli oluşturulmuştur. Uzmanlar, yapılan ön görüşmelere ait soru maddelerini ve verilen cevapları incelemişlerdir. Sorular, ele alınan konuyu kapsayıp kapsamama, açık ve anlaşılır olup olmama ve gerekli bilgileri sağlayıp sağlamama özellikleri yönünden incelenmiştir. Bu çalışmalar sonucunda soru maddelerinin geçerliği saptanmış ve sorular yeterli görülmüştür. Görüşme formunda yer alan sorular şunlardır:

- 1) Sınıfındaki _____ ile konuşur musun?
- 2) _____'in sevdiğin ve sevmediğin yönleri neler?
- 3) _____ senin sıra arkadaşın olur mu? Neden istersin/istemezsin?
- 4) _____ senin oyun arkadaşın olur mu? Neler oynarsın?
- 5) _____ derste zorlandığı konularda yardım eder misin? Neler yaparsın?
- 6) _____ seni sınıfta rahatsız eder mi? Neler yapar? Böyle bir durumda ona karşı nasıl davranırsın?
- 7) _____'e alay eden, onu oyununa almayan, iten, döven arkadaşların var mı? Böyle bir durumda neler yaparsın?

Sınıf Öğretmeniyle Görüşme Formu

İlköğretim birinci ve ikinci kademedede yer alan zihin engelli öğrencilerin okul ortamındaki arkadaşlık ilişkilerinin belirlenmesi amacı ile araştırma öncesinde “Normal Eğitim Sınıfı Öğretmeni ile Görüşme Formu” hazırlanmıştır. Görüşme formunu geliştirmek amacıyla öncelikle sorulacak sorular ana başlıklar halinde oluşturulmuş, sonra sorular belirlenmiştir.

Araştırmada kullanılacak olan görüşme formunun içerik geçerliğini saptamak amacıyla, *görüşme formu* alanda üç uzman tarafından incelenmiş ve öneriler doğrultusunda formun son şekli oluşturulmuştur. Uzmanlar, yapılan ön görüşmelere ait soru maddelerini ve verilen cevapları incelemişlerdir. Sorular, ele alınan konuyu kapsayıp kapsamama, açık ve anlaşılır olup olmama ve gerekli bilgileri sağlayıp sağlamama özellikleri yönünden incelenmiştir. Bu

çalışmalar sonucunda soru maddelerinin geçerliği saptanmış ve sorular yeterli görülmüştür. Görüşme formunda yer alan sorular şunlardır:

1. _____ 'nin sınıfta yakın arkadaşı var mı? Onlarla neler yapar?
2. Sınıftaki öğrencilerinizin _____ 'e karşı davranışları nasıldır? Açıklar mısınız?
3. _____ 'in sınıftaki diğer arkadaşlarına olan davranışları nasıldır? Açıklar mısınız?
4. _____ 'in olumlu arkadaşlık ilişkilerine sahip olması için neler yapıyorsunuz?

Çalışmanın nicel verilerini sağlayan “**sosyometri tekniği**” ise, bir ölçüte göre bir gruptaki bireylerin birbirleriyle ilişkilerini, eğilimlerini ve üyelerin ilişki örüntüsünü ortaya çıkaran; grup içindeki alt gruplar, lider veya izole edilmiş kişileri belirlemeye yarayan objektif ve güvenilir bir tekniktir. Sosyometri testinde, her bir bireye, belirli bir etkinliği gerçekleştirirken hangi üyelerle birlikte bulunmak istediği, hangileriyle birlikte bulunmak istemediği gibi sorular sorulabilmektedir (Dökmen, 1995; Yıldırım, 2002). Hangi çocukların az kabul edildiğini, reddedildiğini veya popüler olmadığını belirlemek için sosyometrik teknikler kullanışlıdır. Sosyometrik yöntemlerin, yüksek derecede geçerli ve güvenilir olduğu bildirilmekte, ileride sosyal sonuçların güçlü bir belirleyicisi olarak kabul görmektedir (Williams, Reisberg, 2003).

Bu araştırmada uygulanan sosyometri testinde, öğrencilerden kendilerine en yakın üç arkadaşının isimlerini yazmaları istenmiş, yanıtların yazılması için önceden hazırlanan cevap kartları kullanılmıştır. Cevap kartlarında ise, öğrencilerin isimlerine, uygulama tarihine, üç tercih boşluğu (1. derecede yakın arkadaşım, 2. derecede en yakın arkadaşım, 3. derecede en yakın arkadaşım) yer almaktadır. Araştırmada hazırlanan Sosyometri Cevap Kartı, Tablo-1’de gösterilmektedir.

Öğrencinin Adı- Soyadı:

Tarih:

Tercih Sırası

Tercih edilen öğrencinin adı ve soyadı

1. <u>derecede yakın arkadaşınız:</u>	
2. <u>derecede yakın arkadaşınız:</u>	
3. <u>derecede yakın arkadaşınız:</u>	

Uygulayıcının adı ve soyadı:

Tablo-1: Sosyometri Cevap Kâğıdı

Sosyometri uygulandıktan sonra elde edilen sonuçların net bir biçimde

görülebilmesi için, uygulamacılar tarafından sınıf üyelerini (y eksenini) ve seçenleri (x eksenini) içeren bir çizelge hazırlanmıştır. Birinci tercih edilen öğrenci için “1”, ikinci tercih edilen öğrenci için “2” ve üçüncü tercih edilen öğrenci için ise “3” puan verilerek, çizelgede seçilme puanları hesaplanmıştır.

Çalışmanın nicel verilerini sağlayan bir diğer teknik “**Kimdir Bu? Tekniği**” ise; gözlemsel teknikler grubunda yer alan bir gruptaki bireylerin hem kendilerini hem de birbirlerini nasıl algıladıklarını ortaya koyan sosyometrik bir grup tekniğidir (Yıldırım, 2002). Sosyometrik yöntemlerde yer aldığı için Kimdir Bu? Tekniğinin, geçerli ve güvenilir olduğu bildirilmekte, ileriki sosyal davranışların güçlü bir belirleyicisi olarak kabul edilmektedir (Williams, Reisberg, 2003). Kimdir Bu tekniğinde grubun genel durumu, özellikleri, gelişim dönemi ve uygulayıcının amacı dikkate alınarak gruptaki öğrencileri bazı yönlerden betimleyecek 10-30 ifade oluşturulur. Betimsel ifadeler standart değildir ve her uygulamacı kendi amaçlarına uygun sayı ve içerikte ifade yazarak “Kimdir Bu?” listesini oluşturabilir. Bu teknikte öğrenciler, rahatsız edici davranışta bulunma, utangaç, zeki, iyi çalışma davranışına sahip olma gibi davranışsal tanımlara uygun düşen akranlarını belirtirler. Liste tüm öğrencilere uygulandıktan sonra, elde edilen sonuçların değerlendirilebilmesi için bir tablo hazırlanır (Williams, Reisberg, 2003).

Bu çalışmada, daha önce Ankara Mamak Rehberlik Araştırma Merkezi'nce kullanılan 24 maddelik “Kimdir Bu?” listesi, araştırmaya katılan normal gelişim gösteren ve zihin engelli olan öğrencilere uygulanmıştır. Öğrencilerden kendilerine verilen listeyi doldurmaları istenmiştir. Elde edilen sonuçların değerlendirilebilmesi için bir tablo hazırlanmıştır. Öğrencilerin betimsel ifadelerle göre anılma durumları her bir kutuya bir işaret konularak ve toplam sayı hesaplanarak elde edilmiştir.

Kimdir Bu sonuçlarının betimsel ifadelerle göre değerlendirilmesi Tablo-2’de gösterilmiştir.

		Betimsel İfadeler																							
Öğrenciler	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	

Tablo-2: Kimdir Bu Sonuçlarının Betimsel İfadelerle Göre Değerlendirilmesi

Katılımcıların Belirlenmesi

Katılımcıların belirlenebilmesi için öncelikle Bolu ili Milli Eğitim Müdürlüğü’nden 2005-2006 öğretim yılında kaynaştırma uygulamasının

yapıldığı ilköğretim okullarının listesi alınmış ve okul yöneticileriyle görüşülerek sınıflarındaki öğretmen ve öğrencilerle bir çalışma yapılacağı belirtilmiştir. Görüşülen 5 zihin engelli öğrenci ve onların sınıf öğretmenleri çalışmaya gönüllü olarak katılabileceklerini bildirmişlerdir. Engelli öğrencilerin okul müdürleri ve sınıf öğretmenlerinden gerekli izinler alınmıştır. Öğrencilerle çalışmayı kolaylaştırmak için rehber öğretmenlerle de görüşülmüş, rehber öğretmenler çalışma uygulamalarına yardım etmişlerdir. Araştırmanın bulguları raporlaştırırken zihin engelli öğrencilerin gerçek adları değil, kod adları kullanılmıştır.

Araştırmaya katılacak normal gelişim gösteren öğrencilerin belirlenebilmesi için de, zihin engelli öğrencilerin yer aldığı genel eğitim sınıflarına öncelikle Sosyometri testi uygulanmıştır. Sosyometri uygulanmasından elde edilen veriler sonucunda, sınıftaki iki lider, iki orta derecede sevilen ve iki izole edilmiş öğrenci olmak üzere her bir zihin engelli öğrencinin sınıfından altı, toplam otuz öğrenci belirlenmiştir. Böylelikle araştırmanın katılımcıları oluşturulmuştur.

Katılımcıların Özellikleri

Araştırmada, Bolu ili ilköğretim okulu birinci ve ikinci kademedeki olmak üzere toplam 30 normal gelişim gösteren öğrenci, 5 zihin engelli öğrenci ve onların 5 sınıf öğretmeni katılmıştır. Araştırmanın örneklem grubunda yer alan zihin engelli öğrencilerin demografik özellikleri Tablo-3'de, normal gelişim gösteren öğrencilerin demografik özellikleri Tablo-4'de, sınıf öğretmenlerinin demografik özellikleri ise Tablo-5'de gösterilmiştir.

Kod Adı	Cinsiyeti	Yaş	Sınıfı	Engel Türü
1. Emel	Kız	8 yaş	İlköğretim 2. sınıf	Hafif Derecede Zihin Engelli
2. Gaye	Kız	9 yaş	İlköğretim 2. sınıf	Hafif Derecede Zihin Engelli
3. Kezban	Kız	10 yaş	İlköğretim 3. sınıf	Hafif Derecede Zihin Engelli
4. Çiçek	Kız	13 yaş	İlköğretim 6. sınıf	Hafif Derecede Zihin Engelli
5. Fatma	Kız	13 yaş	İlköğretim 6. sınıf	Hafif Derecede Zihin Engelli

Tablo-3: Zihin Engelli Öğrencilere İlişkin Demografik Bilgiler

Tablo-3 incelendiğinde, genel eğitim sınıflarında bulunan zihin engelli öğrencilerin ilköğretim 2., 3. ve 6. sınıflarda yer aldıkları, cinsiyetlerinin kız olduğu ve hepsinin hafif derecede zihin engelli olarak tanımlandığı görülmektedir. Yapılan görüşmeler sonucunda zihin engelli öğrencilerin öğretmenleriyle arkadaşları, farklı duygu ve davranış bozuklukları

sergilediklerini ifade etmişlerdir. Onların ifadelerine göre; Emel, 8 yaşında iki yıldır kaynaştırma programında, çekingen ve içe dönük bir yapısı olan, sessiz, sakin ve pasif davranışlar sergileyen, zaman zaman arkadaşlarının eşyalarını izinsiz alma, oyunlarını bozma, hırçınlık gibi problem davranışları olan ve akıcı bir konuşma sergileyemeyen bir kız öğrencidir. Gaye, 9 yaşında, bir yıldır kaynaştırma kapsamında olan, arkadaşlarına vurma, onları itme, oyunlarını bozma gibi problem davranışlar sergileyen, söyleneni anlamada güçlük çeken, tekrarlara gereksinim duyan bir kız öğrencidir. Kezban, 10 yaşında, iki yıldır kaynaştırma kapsamında olan, sakin ve uyumlu bir yapıya sahip, eşyalarını arkadaşlarıyla paylaşma, selamlaşma, ilişkileri sürdürme gibi sosyal becerilere sahip ancak genelde az konuşma davranışları sergileyen bir kız öğrencidir. Fatma, 13 yaşında bir yıldır kaynaştırmadan yararlanan, arkadaşlarının eşyalarını izinsiz alma, defterlerini karalama, oyunlarını bozma gibi saldırgan davranışlar sergileyen ve bazen de aşırı çekingenlik ve içe dönük problem davranışlara sahip olan, arkadaşlarıyla genellikle az konuşan bir kız öğrencidir. Çiçek, 13 yaşında, bir yıldır kaynaştırma programında olan, saldırganlık, hırçınlık, arkadaşlarına vurma itme gibi problem davranışlar sergileyen bir kız öğrencidir.

Tablo-4 incelendiğinde görüşme yapılan normal çocukların 14'ünün kız, 16'sının erkek olduğu, 6 kız ve 4 erkek öğrencinin popüler, 5 kız ve 5 erkek öğrencinin orta düzeyde popüler, 3 kız ve 7 erkek öğrencinin seçilmeyen olarak tercih edildikleri görülmektedir.

Tablo-5 incelendiğinde ise, araştırmaya katılan öğretmenlerin bayan oldukları, öğretmenlikteki hizmet sürelerinin 1 ile 18 yıl arasında değiştiği görülmektedir.

İlköğretim 1. Kademe	Sınıf	Zihin Engelli Öğrenciler	Normal Gelişim Gösteren Öğrenciler	Popüler		Orta Popüler		Seçilmeyen		Toplam	
				Kız	Erkek	Kız	Erkek	Kız	Erkek	Kız	Erkek
2	2A	Emel (8 yaş)		1	1	1	1	-	2	2	4
	2B	Gaye (8 yaş)		1	1	1	1	1	1	3	3
	3	Kezban (10 yaş)		2	-	1	1	-	2	3	3
2	6A	Çiçek (14 yaş)		2	-	1	1	1	1	4	2
	6B	Fatma (13 yaş)		-	2	1	1	1	1	2	4
		Toplam 5 öğrenci		6	4	5	5	3	7	14	16

Tablo-4: Normal Gelişim Gösteren Öğrencilere İlişkin Demografik Bilgiler

	Cinsiyeti	Sınıfı	Hizmet Yılı
1.	Bayan	İlköğretim 2 (Emel)	18
2.	Bayan	İlköğretim 2 (Gaye)	15
3.	Bayan	İlköğretim 3 (Kezban)	7
4.	Bayan	İlköğretim 6 (Çiçek)	1
		Beden Eğitimi Öğretmeni	
5.	Bayan	İlköğretim 6 (Fatma)	1
		Müzik Öğretmeni	

Tablo-5: Genel Eğitim Sınıfı Öğretmenlerine İlişkin Demografik Bilgiler

Uygulamacılar

Nitel veri toplama tekniklerinden yarı-yapılandırılmış görüşme tekniği ile nicel veri toplama tekniklerinden Sosyometri ve Kimdir Bu testleri her iki araştırmacı tarafından uygulanmıştır. İlk araştırmacı, çocuk gelişimi ve eğitimi alanında lisans ve yüksek lisans, özel eğitim alanında doktora çalışmasını tamamlamıştır. Kaynaştırma uygulamaları, erken çocukluk eğitimi, çocuk istismarı ve drama alanlarında çalışmalarını devam ettirmektedir. İkinci araştırmacı ise özel eğitim öğretmenliği lisans ve yüksek lisans programlarından mezun olmuştur. Halen, özel eğitimde doktora programına devam etmektedir.

Verilerin Toplanması

Araştırmanın verileri 2004-2005 öğretim yılı ikinci yarısında toplanmıştır. Sosyometri, Kimdir Bu testleri ile yarı-yapılandırılmış görüşmelerin uygulanabilmesi için çalışma öncesinde okul müdürleri, rehber öğretmenler ve sınıf öğretmenlerinden izin alınmıştır. Sosyometri ve Kimdir Bu testleri, öğrencilerin boş ders saatlerinde ve rehber öğretmenler gözetiminde uygulanmıştır. Öğretmenler, zihin engelli ve normal gelişim gösteren öğrencilerle yapılan yarı-yapılandırılmış görüşmeler ise öğle tatillerinde, rehber öğretmenlerin odalarında yapılmıştır. Görüşme soruları belirlendikten sonra sorular sıraya konmuş ve görüşmecilere belirlenen sırayla sorulmuştur. Sorular cevaplanırken sorulan soruyla birlikte başka sorunun cevabı da alınmışsa, o soru tekrar sorulmamıştır. Görüşmeler sırasında sorular sorulurken, görüşmecilerin anlamadıkları sorular olduğunda kendilerine yönlendirici olmayacak şekilde açıklama yapılmıştır. Görüşmelerde katılımcıların verdiği cevaplar, teybe kaydedilmiştir. Her bir görüşme yaklaşık 10-15 dakika arasındadır.

Zihin engelli öğrencilerle yapılan yarı-yapılandırılmış görüşmelerde, hazırlanan görüşme soruları sırasıyla sorulmuştur. Görüşmelere katılan zihin

engelli öğrencilerde sorular anlaşılmadığında tekrar edilmiş, açıklamalar yapılmıştır. Örneğin, “Sana göre arkadaş kimdir? Sorusuna, “Arkadaş deyince ne anlıyorsun, arkadaşlık kelimesini bana açıklar mısın?” gibi ifadelerle açıklamalar yapılmıştır. Ayrıca “Sınıftaki arkadaşlarınla teneffüste ve sınıfta neler yaparsın?” sorusu sorulduktan sonra, öğrencinin kısa yanıtına “başka neler yaparsın?” sorusu sorulmuş, öğrenciden örnekler vermesi istenmiştir.

Verilerin Analizi

Veriler, niteliksel analiz tekniklerinden tümevarım yöntemiyle analiz edilmiştir. Veri analizi sırasında ses kayıt cihazı aracılığıyla kaydedilen görüşmeler daha sonra yazıya dökülmüştür. Kaydedilen görüşmelerin dökümü kırk sayfa tutmuştur. Görüşmeler ve dökümleri bir uzman tarafından dinlenmiş ve metinler incelenmiştir. Araştırmacılar tarafından metinler birkaç kez okunduktan sonra kodlanmaya başlanmıştır. Araştırmada ne gibi kümelenmelerin olduğunu belirlemek için açık kodlama yapılmış, uzman görüşü alınmıştır. Uzman görüşü doğrultusunda her kümenin kendi içlerinde alt kodlamalarına gidilmiştir. Veriler analiz edilirken doğrudan söylenenler ile söylenenlerden ima edilenler analizin parçalarını oluşturmuşlardır (Yıldırım, Şimşek, 2003).

BULGULAR

Araştırma bulgularına, Sosyometri ve Kimdir Bu testleriyle yarı yapılandırılmış görüşmeler sonucunda elde edilen verilerin analiz edilmesiyle ulaşılmıştır. Sosyometri testinde zihin engelli ile normal gelişim gösteren öğrencilerden en yakın üç arkadaşlarını yazmaları, Kimdir Bu testinde ise, öğrencilerden listede yer alan betimsel ifadelere uygun düşen arkadaşları belirtmeleri istenmiştir. Görüşmeler sırasında ise üç ayrı görüşme formu kullanılmış, zihin engelli öğrencilere 6, normal gelişim gösteren öğrencilere 7, sınıf öğretmenlerine ise 4 soru yöneltilmiştir.

Bulgular bölümünde sırasıyla “Sosyometri testinden elde edilen bulgular”, “Kimdir Bu testinden elde edilen bulgular”, “yarı-yapılandırılmış görüşmelerden elde edilen bulgular” a yer verilmiştir. Yarı-yapılandırılmış görüşmelerden elde edilen bulgular ise, zihin engelli öğrenci görüşmelerinden elde edilen bulgular, normal gelişim gösteren öğrenci görüşmelerinden elde edilen bulgular ve sınıf öğretmeni ile yapılan görüşmelerden elde edilen bulgular ana temaları ile onların alt temalarından oluşmaktadır.

Sosyometri Testinden Elde Edilen Bulgular

Araştırma grubundaki öğrencilerin bulunduğu sınıflara öncelikle sosyometri uygulanmıştır. Bulgular incelendiğinde kaynaştırma öğrencilerinden Emel, Fatma, Gaye ve Kezban'ın sınıf arkadaşları tarafından en yakın arkadaş olarak hiç tercih edilmediği, sadece Çiçek'in bir öğrenci tarafından en yakın arkadaş olarak tercih edildiği görülmüştür.

Kimdir Bu Testinden Elde Edilen Bulgular

Kimdir Bu testinden elde edilen bulgular incelendiğinde, normal gelişim gösteren öğrencilerin sınıflarında yer alan zihin engelli öğrencileri, "çalışmayan, başarısız, yalnız kalmaktan hoşlanan, çok konuşan, sınıfın huzurunu bozan, yerinde konuşan, arkadaşları tarafından seilmeyen, sürekli dalgın, düzensiz ve dağınık, temizliğine dikkat etmeyen" betimsel ifadelerle işaretlenmişlerdir. Öte yandan, sınıf arkadaşları zihin engelli öğrencileri "paylaşmayı seven, nazik, sınıfta sevilen, arkadaşlarının başarılarından mutlu olan" ifadelerinde de belirtmişlerdir.

Yarı-yapılandırılmış Görüşmelerden Elde Edilen Bulgular Zihin Engelli Öğrenci Görüşmelerinden Elde Edilen Bulgular

Zihin Engelli Öğrenciye Göre "Arkadaş" Tanımı

Kaynaştırma öğrencileri, arkadaş tanımında sevdikleri arkadaşlarının isimlerini söylemişlerdir. İyi arkadaşın özelliklerinde ise öğrenciler, sıra arkadaşlarının isimleri ile "güzel arkadaş, çok iyi olan arkadaş, benimle gezen, oturan ve oynayan arkadaş" yanıtlarını vermişlerdir. Kötü arkadaş kimdir sorusuna ise kaynaştırma öğrencilerinin, "bana vuran, benimle oynamayan, çirkin olan arkadaş" dedikleri ve isimler verdikleri görülmüştür.

Zihin Engelli Öğrencinin Sınıftaki Yakın Arkadaşları ve Özellikleri

Sınıftaki yakın arkadaşları söylenmesi istendiğinde Gaye, dört kız arkadaşının, Emel dört kız ve bir erkek arkadaşının, Kezban iki kız arkadaşının, Fatma ise yalnızca bir arkadaşının ismini vermiştir. Kimdir Bu testine göre belirtilen öğrencilerin ortak özellikleri arasında; "sınıfta lider olan arkadaş olmaları, sınıfta herkes tarafından sevilen, paylaşmayı seven, sürekli arkadaşları ile birlikte olmaktan hoşlanan, nazik, çalışkan, düzenli, temizliğine dikkat eden, hoşgörülü, arkadaşlarının başarılarından mutlu olan, engellilere yardım eden, yerinde ve zamanında konuşan ve alçak gönüllü" özellikleri yer almaktadır. Çiçek ise, üç kız arkadaşının ismini vermiştir. Ancak bu isimler

sınıfından değildir.

Zihin Engelli Öğrencinin Yakın Arkadaşlarıyla Birlikte Yaptıkları Etkinlikler

Kaynaştırma öğrencileri yakın arkadaşlarıyla sınıfta ve teneffüste “oyunarsınız, okuma yaparsınız, yazarınız, güzel davranırlar, sadece oyun oynarsınız, Türkçe dersinde ders işleriz, yazılı yaparsınız, gezeriz” gibi görüşlerde bulunmuşlardır.

Zihin Engelli Öğrencinin Derste Arkadaşlarından Aldıkları Yardımlar

Gaye: “Ders yaptırırlar, resim yaptırırlar” (s.3). Emel: “Yardım ederler” (s.12). Kezban: “Problemleri çözmeye yardım ederler” (s.15). Fatma: “Matematikte bilemediğim soruları buluverirler. Bu kadar” (s.49). Çiçek: “Matematikte, Türkçede, Sosyalde, Müzikte yardım ederler” (s.37) görüşlerinde bulunmuşlardır. Bir soruyu bilemediğinde arkadaşların sana nasıl davranış sorusuna yönelik öğrenciler; “bana deli derler, kötü davranırlar, gülerler ve güzel davranırlar yanıtlarını belirtmişlerdir (s.3, 12, 15, 29, 37).

Normal Gelişim Gösteren Öğrenci Görüşmelerinden Elde Edilen Bulgular

Zihin Engelli Sınıf Arkadaşlarıyla Konuşmaya İlişkin Görüşleri

Araştırmaya katılan normal gelişim gösteren öğrencilerin cevapları incelendiğinde öğrenciler, sınıfta konuştuğu arkadaş isimleri arasında kaynaştırma öğrencilerinin isimlerini söylememişlerdir. Öte yandan “Sınıftaki zihin engelli arkadaşın ile konuşur musun?” sorusuna ilişkin verdikleri cevaplara bakıldığında ise, normal gelişim gösteren öğrencilerden 16’sı, konuştuğunu, 1’i genellikle konuşmadığını belirtmiştir.

Arkadaşları Tarafından Zihin Engelli Öğrencinin Sevilen Yönleri

Araştırmaya katılan normal gelişim gösteren ilköğretim öğrencileri, en çok “arkadaşları ile iyi geçinmesini seviyorum (8 öğrenci), sessiz sakın olmasını seviyorum (3 öğrenci)” sözleriyle zihin engelli sınıf arkadaşlarının sevdiği yönlerini belirtmişlerdir.

Arkadaşları Tarafından Zihin Engelli Öğrencinin Sevilmeyen Yönleri

Araştırmaya katılan normal gelişim gösteren öğrenciler, zihin engelli sınıf arkadaşının sevmediği yönlerine; sevdiğim yönü yok (5 öğrenci), bilmiyorum (6 öğrenci), cevapsız (2 öğrenci) yanıtlarını belirtmişlerdir.

Engelli arkadaşlarını sevmediklere ilişkin yönlerine ise normal gelişim gösteren öğrenciler, vurmasını (7 öğrenci), eşyalarını almasını (6 öğrenci), durup dururken sataşmasını, rahatsız etmesini (6 öğrenci), çok konuşmasını (2 öğrenci) belirttikleri görülmüştür. Bununla birlikte öğrenciler, “çok sakın olmasını sevmiyorum, hareketlerini sevmiyorum, hiçbir şeyini sevmiyorum” görüşlerini de ifade etmişlerdir (s.1, 2, 6, 11, 17, 21, 29, 31).

Zihin Engelli Öğrenciyle Sıra Arkadaşı Olmak İstemeye Yönelik Görüşler

Sınıflarda yer alan zihin engelli öğrencinin ismi verilerek, O senin sıra arkadaşın olur mu, sorusuna yönelik öğrencilerin belirttikleri görüşler arasında, isteyen öğrencilerin (18 öğrenci), istemeyen öğrencilere (6 öğrenci) oranla daha fazla olduğu görülmüştür.

İfade edilen görüşler incelendiğinde ayrıca, öğrencilerin zihin engelli sınıf arkadaşları ile “o da bir insan olduğu için”, “tüm arkadaşlarımla oturmak istediğim için” birlikte oturmak isteyeceklerini belirtmişlerdir (s.7, 10, 17, 26). Birlikte oturmayı istemeyen öğrenciler ise, “kaynaştırma öğrencisinin derste konuştuğu”, “onu rahatsız ettiği”, “öğrencinin yaramaz olduğu” ve “onun derslerine hiç çalışmadığı” için oturmak istemediklerini belirtmişlerdir (s.6, 9, 21).

Zihin Engelli Öğrenciyle Oyun Arkadaşı Olmak İstemeye Yönelik Görüşler

Sınıflarda yer alan zihin engelli öğrencinin ismi verilerek, “O senin oyun arkadaşın olur mu, ister misin?” sorusuna yönelik öğrencilerin belirttikleri görüşler arasında, isteyen öğrencilerin (22 öğrenci), istemeyen öğrencilere (2 öğrenci) oranla daha fazla olduğu görülmüştür. Oyun arkadaşı olmak istemeyen öğrenciler, zihin engelli öğrencinin kız olmasından dolayı onların kızlarla birlikte oynamaları gerektiğini ifade etmişlerdir (s.24).

Zihin Engelli Öğrenciye Sınıfta Yardım Etmeye Yönelik Görüşler

Kendileriyle görüşme yapılan tüm normal gelişim gösteren öğrenciler, derste zihin engelli arkadaşına yardım ettiklerini belirtmişlerdir. Öğrenciler, zihin engelli arkadaşı resim dersinde ağaç çizemediği zaman, bilemediği zaman okumasına ve matematikte problem çözemediği zaman yardım ettiklerini söylemişlerdir.

Zihin Engelli Öğrencinin Derste Rahatsız Edip Etmemesine Yönelik Görüşler

Öğrencilerden 8’i, engelli arkadaş tarafından derste rahatsız edilmediğini belirtirken, 22 öğrencinin ise derste kaynaştırma öğrencisi

tarafından rahatsız edildiğini belirttikleri görülmüştür. Kendilerine yöneltilen “neler yapar” sorusuna ise öğrenciler, “izinsiz kalem tıraşımı alır”, “izinsiz bir eşya alır”, “beni iter”, “konuşur ve bana vurur” ifadelerinde bulunmuşlardır (s.1, 3).

Görüşme formunda yer alan “onu rahatsız eden var mı, neler yapıyorlar?” sorusunda ise, 4 öğrenci hayır rahatsız eden yok yanıtını verirken; diğer normal öğrenciler kaynaştırma öğrencisini sınıftaki arkadaşlarının vurup kaçarak, döverek ve iterek rahatsız ettiklerini belirtmişlerdir (s.3, 25). Böyle bir durumda sen ne yaparsın sorusuna ise öğrenciler, “rahatsız edenlerle konuşurum, onları uyarırım, kaynaştırma öğrencisine sen onlara aldırma, derim, vuranlara o da senin arkadaşındır derim, onun yerinde biz de olabilirdik derim, çalışkan olduğunuz için onu küçük görmeyin derim, ona vuranlara kızarım, onu korurum, ben de vurana vururum” cevaplarını vermişlerdir (s.4, 11, 24, 29).

Sınıf Öğretmenleri Görüşmelerinden Elde Edilen Bulgular

Zihin Engelli Öğrencinin Sınıftaki Yakın Arkadaşları ve Onlarla Yaptıkları Etkinlikler

Sınıf öğretmenlerinden Gaye'nin öğretmeni; Gaye'nin çok yakın arkadaşı olmadığını, yalnız kaldığını belirtmiştir (s.4). Emel'in öğretmeni, Emel'in daha çok onu koruyan kız arkadaşlarıyla oynadığını ifade etmiştir (s.13). Kezban'ın öğretmeni ise, Kezban'la ilgilenen arkadaşların olduğunu fakat çok içine kapanık olduğunu ve dışlandığını belirtmiştir (s.18). Fatma'nın sınıf öğretmeni de sınıfı tanımadığını dolayısıyla bilgi veremeyeceğini söylemiştir (s.37). Çiçek'in öğretmeni ise Çiçek'in çok saldırgan olduğunu dolayısıyla yakın arkadaşının olmadığını ifade etmiştir (s.38).

Öğrencilerin Zihin Engelli Sınıf Arkadaşına Yönelik Davranışları

Gaye'nin öğretmeni; öğrencilerin 1. sınıfta Gaye'yi kabullenemediklerini, onlara açıklama yaptıktan sonra bu sene biraz kabullendiklerini ifade etmiştir. Hareketli olduğu için bazı öğrencilerin Gaye'yi dövdüklerini fakat bazı öğrencilerin de yardım ettiğini belirtmiştir (s.4). Emel'in öğretmeni ise Emel'in arkadaşları tarafından hem ders hem de davranışlar yönünden pek kabul edilmediğini belirtmiştir. Ayrıca Emel'in öğretmeni; “yanına otururken biraz kayarak oturuyorlar. Oturması gerektiğini ben onlara anlattım. Sırayla yanına oturuyorlar, ama otururken isteksiz

olduklarını anlıyorum. Dışarıya çıkarıyoruz istemiyor öğrenciler.” İfadelerinde bulunmuştur (s.13, 14). Kezban’ın öğretmeni; *“Çocukların onunla beraber oturmak çok hoşlarına gidiyor. Yalnız fazla oyun oynamıyorlar. Kezban fiziksel olarak da pasif bir çocuk. Fazla koşamaz, ip atlayamaz.”* görüşünü belirtmiştir (s.18). Fatma’nın öğretmeni ise bir aydır derslere girdiğini fazla bir çalışmasının olmadığını söylemiştir (s.37). Çiçek’in öğretmeni de Çiçek’in başlarda arkadaşları tarafından dışlandığını, dövüldüğünü ancak onlarla konuştuğundan sonra onu sahiplendiklerini ifade etmiştir (s.39).

Zihin Engelli Öğrencilerin Sınıf Arkadaşlarına Yönelik Davranışları

Belirtilen görüşler arasında Gaye’nin arkadaşlarının eşyalarını izinsiz aldığı, Emel’in arkadaşlarına yaklaşmadığını, oyun kurmadığı, Kezban’ın zorunlu olmadıkça konuşmadığı, arkadaşları davet etmedikçe yanlarına gitmediği, komut halinde hareket ettiği yer almaktadır. Fatma ve Çiçek’in sınıf öğretmenleri ise herhangi bir bilgi vermemişlerdir.

Zihin Engelli Öğrencilerin Olumlu Arkadaşlık İlişkisine Yönelik Yapılanlar

Zihin engelli öğrencilerin olumlu arkadaşlık ilişkisine sahip olmaları için sınıf öğretmenlerinin çoğunlukla normal gelişim gösteren öğrencileri çağırıp konuştukları, velilere bilgi verdikleri, derslere daha fazla katılım göstermeye çalıştıkları, zihin engelli öğrenciye nasıl davranması gerektiği hakkında bilgi verdikleri, olumsuz bir duruma müdahale etkileri, seviye gruplarına göre öğrencileri oturttukları görülmüştür.

TARTIŞMA

Bu çalışmada, genel eğitim sınıflarında yer alan zihin engelli öğrencilerin okul ortamındaki arkadaşlık ilişkilerini incelemek amaçlanmıştır. Bu amaçla öncelikle örneklem grubundan zihin engelli ile normal gelişim gösteren öğrencilere “Sosyometri ve Kimdir Bu” testleri uygulanmıştır. Daha sonra ise tüm katılımcılarla yarı yapılandırılmış görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Testler ve görüşmelerden elde edilen verilerin analiz edilmesiyle bulgulara ulaşılmıştır.

Araştırmanın başlangıcında sınıflarında zihin engelli öğrencilerin yer aldığı normal gelişim gösteren öğrencilere, araştırma katılımcılarını belirlemek amacıyla Sosyometri testi uygulanmıştır. Testten elde edilen bilgiler, araştırma bulgularında da kullanılmıştır. Sosyometri testine göre, sadece bir öğrencinin en yakın üç arkadaştan birisi olarak tercih edildiği, diğer üç zihin engelli

öğrencinin hiç tercih edilmediği anlaşılmıştır. Bu bulgu, konu ile ilgili diğer araştırma bulgularıyla tutarlılık göstermektedir. Laws, Taylor, Bennie ve Buckley (1996) yaptıkları araştırmalarında 8-11 yaşları arasındaki Down sendromlu çocukların; sınıfta en iyi arkadaş olarak seçilmediklerini ortaya çıkarmışlardır. Stone ve LaGreca (1990) ise öğrenme güçlüğü olan öğrenciler üzerinde yaptıkları çalışmalarında, kaynaştırma ortamlarında engelli öğrencilerin daha çok reddedildiğini, normal akranlarına oranla daha az sevilen kişiler olduklarını belirtmişlerdir (Heiman, 2000).

Çalışmada uygulanan “Kimdir Bu?” testinde ise zihin engelli öğrencilerin normal gelişim gösteren sınıf arkadaşları tarafından “çalışmayan, başarısız, çok konuşan, yalnız kalan, dalgın, dağınık, düzensiz ve temizliğe dikkat etmeyen” kişi ya da kişiler olarak görüldüğü belirlenmiştir. Meyer (2001) yapmış olduğu arkadaşlık sınıflamalarına öğrencileri; “en iyi arkadaş”, “düzenli arkadaş”, “diğer arkadaş”, “yardım edilecek kişi”, “kaynaştırılmış çocuk” ve “misafir ya da hayalet çocuk” olmak üzere 6 sınıfa ayırmıştır. Meyer’in sınıflaması dikkate alındığında, araştırmaya katılan zihin engelli öğrencilerin en iyi arkadaş ve düzenli arkadaş olmalarından ziyade “diğer arkadaş, yardım edilecek kişi, kaynaştırılmış çocuk ve misafir ya da hayalet çocuk” kategorisinde yer alabildikleri görülmüştür.

Sosyal beceriler, arkadaşlık oluşturmada ve sürdürmede gerekli becerilerdir. Olumlu ve istendik sosyal davranış sergileyen öğrenciler arkadaşları tarafından sevilen ve popüler olarak belirtilen çocuklardır. Akranları tarafından reddedilen çocuklar ise daha fazla olumsuz ve saldırgan davranışlar sergileyebilmektedirler (Siperstein, Leffert, Wenz-Gross, 1997). Zihin engelli olan öğrenciler ise genellikle yetersiz sosyal becerileri olan ve sınıf arkadaşları tarafından daha fazla dışlanan öğrenciler olarak görülmektedir (Vaughn, Elbaum, Boardman, 2001). Bu çalışmada araştırmaya katılan zihin engelli öğrenciler normal gelişim gösteren akranları tarafından hem en yakın arkadaş olarak gösterilmemiş, hem de olumsuz sosyal davranış özelliklerine sahip kişiler olarak belirtilmiştir. Bir sınıf öğretmeni de, zihin engelli öğrencinin arkadaşları ile iletişimde “komut halinde hareket ettiğini” söylemiştir. Bu ifade, zihin engelli öğrencinin sosyal beceri yetersizliğini ortaya koymaktadır. Zihin engelli öğrencilerin arkadaşları tarafından tercih edilmemelerinin en önemli nedenlerinden birisi olarak olumlu sosyal becerilere sahip olmamaları düşünülmektedir.

Normal gelişim gösteren öğrencilerle yapılan yarı-yapılandırılmış görüşmelerde, zihin engelli sınıf arkadaşları ile konuştukları, onlarla sıra ve

oyun arkadaşı olmak istedikleri, derste zorlandığı konularda ise yardım ettikleri belirtilmiştir. Öte yandan sınıf öğretmenleri tarafından zihin engelli öğrencilerin sessiz ve içine kapanık oldukları ya da saldırgan olmalarından dolayı sınıfta ve tenefüste çoğunlukla yalnız kaldıkları, sadece kendilerini koruyan kız arkadaşlarıyla oyunlar oynadıkları ifade edilmiştir. Çalışmaya katılan normal gelişim gösteren öğrenciler ile sınıf öğretmenlerin görüşleri tutarlılık göstermemektedir. Sosyometri ile Kimdir Bu testlerinden elde edilen bulgular ise, öğretmenlerin ifadelerini destekler niteliktedir. Farmer ve Farmer (1996), yaptıkları çalışmalarında kaynaştırma ortamlarında yer alan zihin engelli öğrencilerin daha az sınıfa ve okuldaki sosyal ortamlara dahil edildiklerini, sosyal ortamlarda yer alan öğrencilerin de daha az istenen akran gruplarına katıldıklarını söylemişlerdir. Bu bulgu, araştırmadan elde edilen verileri destekler niteliktedir. Öte yandan, Bear, Juvonen ve McNeryer (1993), Vaughn, Elbaum ve Schumn (1996), Vaughn, Elbaum ve Boardman (2001), en az 1 karşılıklı arkadaşına sahip olan engelli öğrencilerin kendilerine güvenme, diğer kişilerle daha rahat etkileşime girme gibi sosyal davranışlar sergileyebildiklerini, yalnız kalma ve reddedilme gibi sorunlarını da azaltabildiklerini belirtmişlerdir. Zihin engelli öğrencilerin sessiz, içine kapanık ve yalnız olma durumlarının karşılıklı arkadaşlık ilişkilerinin geliştirilmesi ile önlenilebileceği düşünülmektedir.

Çalışmaya katılan zihin engelli öğrencilerin normal akranları tarafından onlarla iyi geçinme ve sessiz sakin yönlerinin sevildikleri görülmüştür. Sevilmeyen yönlerde ise vurma, izinsiz eşyaları izinsiz alma, rahatsız etme, sataşma ve çok konuşma gibi problem davranışlar belirtilmiştir. Problem davranışlardan; sınıfta konuşma, kavga etme, tartışma, bağırma, küfür etme ve utangaç davranışlar sergilenmesi uygun olmayan sınıf davranışları olarak betimlenmektedir (Lewis, Doorlag, 1999; Sucuoğlu, Kargın, 2006). Bu davranışlar, sınıf ortamını olumsuz yönde etkileyebilmekte, çocuğun arkadaşları tarafından kabul edilmesini önleyebilmektedir. Engelli çocukların akranları tarafından kabulü de onların arkadaşlık gelişiminin bir ön koşulu olarak kabul edilmektedir (Siperstein, Leffer, Wenz-Gross, 1997). Araştırmaya katılan zihin engelli çocukların sergilediği uygun olmayan sınıf davranışlarının akran kabulünü olumsuz etkilediği dolayısıyla arkadaşlık becerilerinin gelişimini önlediği düşünülmektedir.

Araştırmaya katılan zihin engelli öğrenciler iyi arkadaş tanımında sıra arkadaşının isimleri ile güzel, çok iyi, benimle oynayan, gezen, oturan arkadaş ifadelerinde bulunmuşlardır. Margalit (1991), engelli pek çok çocuğun en iyi arkadaşlığı, ilk olarak ona yardım eden ikinci olarak eğlenebildiği, eğlence

etkinliklerine katıldığı, okula birlikte gittiği, birlikte oturduğu bir arkadaş olarak belirttiklerini söylemiştir ve bu ifadeler, araştırmaya katılan engelli öğrencilerin ifadeleri ile benzerlik göstermektedir. Öte yandan sınıf öğretmenlerinin, zihin engelli öğrencilerin yakın arkadaşlarının olmadığını belirttikleri görülmüştür. Kaynaştırma ortamlarında zihin engelli öğrencilerin arkadaşlık ilişkilerinin geliştirilmesine yönelik planlanan beceri ve etkinliklerde bu ifadeler dikkate alınabilmelidir.

Engelli öğrencinin gerekli hazırlıklar yapılmadan ve sınıf öğretmenine ve kendisine gereksinimleri doğrultusunda destek sağlanmadan genel eğitim sınıfına yerleştirilmesi bazı problemlerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu problemler arasında; akranlarla etkileşim kuramama ve dolayısıyla akranları tarafından dışlanma, yalnız kalma sayılabilmektedir (Westwood, 1997; Sucuoğlu, Kargın, 2006). Araştırmada belirtilen görüşlerde öğrencinin sıklıkla yalnız kaldığı görülmektedir. Sınıf öğretmenleri, zihin engelli öğrencilerin arkadaşlık ilişkilerini geliştirmeye yönelik zihin engelli öğrenciler, normal gelişim gösteren sınıf arkadaşları ve onların aileleriyle konuşmayı, olumsuz durumlara müdahale etmeyi uygulamaktadırlar. Oysa arkadaşlık gelişimini etkileyen problem davranışlar ve sosyal beceri yetersizlikleri öğretmenler tarafından hazırlanacak planlı müdahale programlarının uygulanması ile azaltılabilmekte veya önlenabilmektedir (Margalit, 1991). Bu nedenle kaynaştırmada, zihin engelli öğrencilerin akranları ile etkileşim kurmaları ve akranları tarafından kabul edilmeleri için önceden hazırlanan planlı programlar ve etkinlikler uygulanabilmelidir.

Sonuç olarak, araştırmanın örneklem grubunu oluşturan genel eğitim sınıflarında yer alan zihin engelli öğrencilerin, sınıf ve okul ortamlarında yalnız kalan, dışlanan, arkadaşları tarafından oyun ve sıra arkadaşı olarak kabul edilmeyen, saldırgan davranışlara ve olumsuz sosyal becerilere sahip olan öğrenciler olarak görüldüğü söylenebilir. Araştırmada normal gelişim gösteren akranların, zihin engelli arkadaşlarını sosyal kabulleri araştırılmamıştır ancak elde edilen diğer veriler, sosyal kabulün oldukça yetersiz olduğu izlenimini vermektedir. İleriki araştırmalarda zihin engelli öğrencilerin normal gelişim gösteren akranları tarafından kabulünün araştırılması önerilmektedir. Bununla birlikte, araştırma genel eğitim sınıflarında yer alan beş zihin engelli öğrenciyle yapılan görüşmelerle sınırlıdır. Yapılacak diğer araştırmalarda katılımcı sayısının artırılması ve farklı veri toplama tekniklerinin kullanılması önerilmektedir. Bu araştırmada, sınıf öğretmenleri tarafından yapılan zihin engelli öğrencilerin kabulü ve

arkadaşlık becerilerinin gelişimine yönelik etkinliklerin oldukça sınırlı olduğu görülmüştür. Zihin engelli öğrencilerdeki arkadaşlık gelişimi, yardım edilmesini gerektiren zor bir süreçtir ve sınıf öğretmenlerinin öğrencilerin arkadaşlık becerilerini geliştirmeye yönelik planlanmış etkinlikleri müfredata eklemesi önerilmektedir. Bununla birlikte arkadaşlık gelişiminin bir önkoşulu olan zihin engelli öğrencilerin sosyal becerilerinin geliştirilmesi ve problem davranışlarının azaltılması için sosyal beceri öğretim ve davranış müdahale programlarının öğretmenler tarafından hazırlanması ve uygulanması gerektiği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Altıntaş, M. (1991). **Türk Aile Ansiklopedisi**. T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları. Genel Yayın No: 72, Bilim Serisi: 11, ss.135-138.
- Atay, M. (1995). **Özel Gereksinimli Çocukların Normal Yaşlıları İle Birlikte Eğitim Aldıkları Kaynaştırma Programlarına Karşı Öğretmen Tutumları Üzerine Bir İnceleme**. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Avcıoğlu, A., Sazak-Pınar., E., Öztürk, T. (2004). **Kaynaştırma Sınıflarında Bulunan Zihinsel Öğrenme Yetersizliği Olan Öğrencilere Yönelik Öğretmen ve Anne-Baba Tutumları**. 14. Ulusal Özel Eğitim Kongresi, Bildirileri, Özel Eğitimden Yansımalar. Ankara: Kök Yayıncılık.
- Batu, S. E. (1998). **Özel Gereksinimli Öğrencilerin Kaynaştırıldığı Bir Kız Meslek Lisesindeki Öğretmenlerin Kaynaştırılmaya İlişkin Görüş ve Önerileri**. Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Yayınları, No:1242.
- _____. (2000). "Kaynaştırma, Destek Hizmetler ve Kaynaştırmaya Hazırlık Etkinlikleri," **Özel Eğitim Dergisi**, c. 2, n. 4, ss. 35-45.
- Bear, G. G., Juvonen, J., McNeryer, F. (1993). "Self-Perceptions and Peer Relations of Boys with Boys without Learning Disabilities in an Integrated Setting : A Longitudinal Study," **Learning Disability Quarterly**, n.16, ss.127-136.
- Bergen, D. (1993). "Facilitating Friendship Development in Inclusion Classrooms," **Childhood Education**, c.69, n. 4, ss.234-237.
- Bunch, G., Valeo, A. (2004). "Students Attitudes Toward Peers with Disabilities in Inclusive and Special Education Schools," **Disability and Society**, c. 19, n. 1, ss. 61-76.
- Cuckle, P., Wilson, J. (2002). "Social Relationships and Friendships among Young People with Down's Syndrome in Secondary Schools," **British Journal of Special Education**, c. 29, n. 2.
- Diken, H. İ. (1998). **Sınıfında Zihinsel Engelli Çocuk Bulunan ve Bulunmayan Sınıf Öğretmenlerinin Zihinsel Engelli Çocukların Kaynaştırılmasına Yönelik Tutumlarının Karşılaştırılması**. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Bolu.
- Dökmen, Ü. (1995). **Sosyometri ve Psikodrama. Kuramsal Temeller, Uygulamalardan Örnekler ve Yeni Yaklaşımlar**. İstanbul: Sistem Yayıncılık.
- Dönmez, B. N., Avcı, N., Aslan, N. (1997). **İlk ve Ortaöğretim Kurumu Öğretmenlerinin Engellilere ve Kaynaştırmaya İlişkin Bilgi ve Görüşleri**. IV. Ulusal Eğitim Bilimleri

- Kongresi, 10-12 Eylül 1997, Edirne.
- Farmer, T. W., Farmer, E. M. Z. (1996). "Social Relationships of Students with Exceptionalities in Mainstream Classrooms: Social Networks and Homophily," **Exceptional Children**, n. 62, ss. 431-450.
- Heiman, T. (2000). "Friendship Quality among Children in Three Educational Settings," **Journal of Intellectual & Developmental Disability**, c. 25, n. 1, ss. 1-12.
- Juvonen, J., Bear, G. (2002). "Social Adjustment of Children with and without Learning Disabilities in Integrated Classrooms," **Journal of Educational Psychology**, c. 84, n. 3, ss.322-330.
- Kargin, T., Baydık, B. (2002). "Kaynaştırma Ortamındaki İştien Öğrencilerin İştien Engelli Akranlarına Yönelik Tutumlarının Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi," **Özel Eğitim Dergisi**, c. 3, n. 2, ss. 67-84.
- Laws, G., Taylor, M., Bennie, S., Buckley, S. (1996). "Classroom Behavior, Language Competence and the Acceptance of Children with Down's S Syndrome by Their Mainstream Pers," **Down's Syndrome Research and Practice**, c.4, n. 3, ss.100-109.
- Lewis, R. B., Doorlag, D. H. (1999). **Teaching Special Needs in General Education Classrooms**. New Jersey, Merrill, an Imprint of Prentice Hall.
- Macy, D. J., Carter, J. L. (1978). "Comparison of A Mainstream and Self-Contained Special Education Program," **The Journal of Special Education**, c. 12, n. 3, ss. 303-314.
- Margalit, M. (1991). "Promoting Classroom Adjustment and Social Skills for Students with Mental Retardation within an Experimental and Control Group Design," **Exceptionality**, n. 2, ss. 195-204.
- McEwan, E. K. (1998). "Kimse Beni Sevmiyor". **Çocuğunuzun Arkadaş Edinmesine Nasıl Yardımcı Olabilirsiniz? Ana-Babalara Pratik Öneriler**. (Çeviren: Şerife Küçükakal). Ankara: HYB Yayıncılık.
- Metin, N., Güleç, H. (1998). **İlköğretim Okullarındaki Eğitimcilerin Özürlü Çocuklarla Normal Çocukların Kaynaştırıldığı Programlar Hakkındaki Düşüncelerin İncelenmesi**. 8. Ulusal Özel Eğitim Kongresi, Edirne.
- Meyer, L. H. (2001). "Impact on Inclusion on Children's Lives, Multiple Outcomes, and Friendship in Particular," **International Journal of Disability, Development and Education**, c.48, n. 1.
- Schiff, G., Scholom, A. Swerdlik, M., Knight, J. (2001). "Mainstreamed vs. Self-Contained Classes: A Two Year Study of Their Effects on the Personel Adjustment and Academic Achievement of Children with Learning Disabilities," **Education**, c. 99, n. 4, ss. 397-405.
- Searcy, S. (1996). "Friendship Interventions for the Integration of Children and Youth with Learning and Behavior Problems," **Preventing School Failure**, c. 40, n. 3.
- Siperstein, G. N., Leffert, J. S., Widaman, K. (1996). "Social Behavior and the Social Acceptance and Rejection of Children with Mental Retardation," **Education and Training in Mental Retardation and Developmental Disabilities**, c. 31, n. 4, ss. 271-281.
- Siperstein, G. N., Leffert, S. J., Wenz-Gross, M. (1997). "The Quality of Friendships Between Children with and without Learning Problems," **American Journal on Mental Retardation**, c. 102, n. 2, ss. 111-125.
- Soodak, L. (2003). "Classroom Management in Inclusive Settings," **Theory into Practice**, c. 42, n. 4, ss. 327-333.
- Staub, D. (1995). "Qualitative Research on School Inclusion: What Do We Know? What Do We Need To Find Out?" **Educational Resources Information Center (ERIC) EC**: 304.

- Stone, C. A., LaGreca, A. M. (1990). "The Social Status of Children with Learning Disabilities: A Reexamination," *Journal of Learning Disability*, n. 23, ss. 32-37.
- Sucuoğlu, B. ve Kargın, T. (2006). *Sosyal Kabulün Artırılması. İlköğretimde Kaynaştırma Uygulamaları. Yaklaşımlar, Yöntemler, Teknikler*. Ankara: Morpa Kültür Yayınları Ltd.
- Temel, Z. F. (2000). "Okul Öncesi Eğitimcilerin Engellilerin Kaynaştırılmasına İlişkin Görüşleri," *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, n. 18, ss. 148-155.
- Uysal, A. (1995). *Öğretmen Okul Yöneticilerinin Zihin Engelli Çocukların Kaynaştırılmasında Karşılaşılan Sorunlara İlişkin Görüşleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir.
- Uzuner, Y. (1999). *Niteliksel Araştırma Yaklaşımı*. A.A. Bir (Ed.) *İçinde. Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri. (Ünite 9 175-190.)* Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Yayınları No: 1081, Açıköğretim Fakültesi Yayını No: 601.
- Westwood, P. (1997). *Commonsense Methods for Children with Special Needs*. London: Routledge.
- Wiersma, W. (1995). *Research Methods in Education*. Boston: Allyn and Bacon.
- Williams, G. J., Reisberg, L. (2003). "Successful Inclusion: Teaching Social Skills Through Curriculum Integration," *Intervention School and Clinic*, c. 38, n. 4, ss.205-210.
- Vaughn, S., Elbaum, B., Boardman, A. G. (2001). "The Social Functioning of Students with Learning Disabilities: Implications for Inclusion," *Exceptionality*, c. 9, n. 12, ss. 47-65.
- Vaughn, S., Elbaum, B. E., Schumn, J. S. (1996). "The Effects of Inclusion on the Social Functioning of Students With Learning Disabilities," *The Journal of Learning Disabilities*, c. 29, n. 6, ss.598-608.
- Yavuzer, H. (1993). "**Arkadaşlık İlişkileri**". Ana-Baba ve Çocuk. Ailede Çocuk Eğitimi. 5. Baskı, İstanbul: Remzi Kitabevi, ss. 191-193,
- Yıldırım, İ. (2002). **Bireyi Tanıma Teknikleri. Psikolojik Danışma ve Rehberlik**. Ed: Gürhan Can,. 2. Baskı. Ankara: Pegem Yayıncılık, ss. 121-168
- Yıkılmış, A., Sazak-Pınar, E. (2005). "İlköğretim Okulu Müdürlerinin Kaynaştırma Uygulamasına Yönelik Görüşleri," *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, c. 5, n. 1.
- Yıldırım, İ. (2002). **Bireyi Tanıma Teknikleri**. G. Can (Ed.). Psikolojik Danışma ve Rehberlik, Ankara: Pegem A Yayıncılık, ss. 160-165.
- Yıldırım, A., Şimşek, H. (2003). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yıkılmış, A., Çifci, İ., Akbaba-Altun, S. A. (2001). **Kaynaştırılma Sınıflarında Çalışan Öğretmenlerin Müfettiş Yardımlarına İlişkin Görüşlerinin Belirlenmesi**. Antalya Uluslararası Özel Eğitim Konferansı, Antalya.